

Empiriese perspektief op kerkwees

■ Inleidend

Die kerk leef in die spanningsveld tussen die verlede en toekoms, tussen Christus se koms en wederkoms. In elke era moet opnuut besin word oor kerkwees, oor die wese en roeping van die kerk. Die kerk se funksionering, omstandighede en uitdagings moet telkens noukeurig ondersoek word. In die voortdurende proses van transformasie en kerkhervorming is 'n empiriese perspektief op kerkwees 'n goeie hulpmiddel.

Dit is moeilik om 'n sinvolle en omvattende beeld van kerkwees in die een-en-twintigste eeu te vorm sonder om in veralgemenings te verval. Die volgende vakterreine en metodes kan benut word om inligting oor die kerk in te samel:

- Praktiese teologie doen onder andere empiriese navorsing met behulp van vraelyste en onderhoude.
- Godsdienstenomenologie neem weer 'n verskynsel waar, beskryf en verklaar dit.

- Sosiologie beskryf die sosiale orde en prosesse (soos institusionalisering of sekularisasie).
- Statistiese analise bied 'n beeld van demografiese tendense.

In hierdie hoofstuk word enkele aktuele temas wat verdere ondersoek vereis, bespreek.

Wêreldwyd is omvangryke empiriese ondersoeke oor die stand van kerke gedoen. Browning (1996) se *Fundamental practical theology*, waarin hy gemeentes uit verskillende kontekste analiseer, is 'n voorbeeld hiervan. Die uiteenlopende kontekste waarin gemeentes hulle bevind, vergoelgerigte navorsing na gelang van plaaslike omstandighede en behoeftes. In hierdie hoofstuk word volstaan met enkele algemene en inleidende opmerkings.

■ Geboue

Regoor die wêreld staan kerkgeboue in die sentrum van stede. Baie stede het rondom 'n kerkplein ontwikkel. Kerkgeboue het die kenmerkende simbool van die Christendom geword. Dit gee vastigheid, sekuriteit en permanensie aan die kerk.

Die kerk het egter nie geboue nodig om te bestaan nie. Die vroegste Christene het nie kerkgeboue gebruik nie, maar in woonhuise of geheime plekke bymekaar gekom. Volgens Ferguson (kyk Viola & Barna 2008:15) is die vroegste Christelike 'kerkplek' in 232 n.C. in Dura-Europos in die hedendaagse Sirië opgerig. Dit het bestaan uit 'n woonhuis waarvan een vertrek vergroot is om ongeveer sewentig mense te akkommodeer. Die bekende kerk wat tydens opgrawing in Tel Megiddo in Israel ontdek is en wat gewy is aan 'die God Jesus Christus', dateer uit dieselfde tydperk. Nadat Keiser Konstantyn die Edik van Milaan (313 n.C.) afgekondig het, het Christene groter kerkgeboue, soortgelyk aan die tempels van die Griekse

en Romeinse gode, begin oprig. Kerkgeboue het toenemend belangrik geword. Hoe belangriker 'n dorp, kerklike setel of biskop, hoe groter was die kerkgebou.

Groter, mooier en luukser kerkgeboue is 'n teken dat kerke waarde heg aan strukture, stabiliteit en vooruitgang. Hedendaagse sterwende gemeentes veg vir die behoud van hulle geboue asof dit hulle laaste vesting is. Wanneer die kerkgebou weens finansiële probleme verkoop moet word, sterf die gemeente finaal. Dit hoef nie so te wees nie (De Roest 2007:199–204), maar die moontlikheid dat 'n gemeente sonder 'n kerkgebou of heelydse predikant kan bestaan, word selde ernstig oorweeg. Dit is asof gemeentes se identiteit, bestaan en funksionering aan 'n gebou verbind word. Wanneer die gebou verdwyn, verdwyn die gemeente.

Gemeentes in Suid-Afrika het in die loop van die twintigste eeu honderde nuwe kerkgeboue opgerig. Wanneer 'n nuwe gemeente gestig is, is die oprigting van 'n eie kerkgebou as die hoogste prioriteit beskou. Dit hou verband met die opvatting dat 'n gemeente net kan bestaan indien daar 'n kerkgebou en predikant is. Dit het die afgelope drie dekades daartoe bygedra dat die stigting van nuwe gemeentes tot stilstand gekom het. Die versorging van 'n predikant en nuwe kerkgeboue het grootliks onbekostigbaar geword.

Die verkoop van eiendomme het 'n krisis vir die kerk geword en so ook die oprigting van nuwe geboue. Dikwels word die projeksie dat die kerk tog nie 'n kerkgebou sal kan bekostig nie, die rede waarom daar nie in nuwe uitbreidings en woongebiede begin word met gemeentestigting nie. In Suid-Afrika het gemeentestigting en kerkbou 'n rariteit geword – aan die een kant omdat die kerke besig is om kleiner

te word en aan die ander kant omdat gemeentestigting dadelik geassosieer word met kerkbou.

Met die begeleiding van gemeentelike prosesse, vertel lidmate dikwels hoeveel entoesiasme en energie kerkbou genereer. Terwyl die kerk in aanbou is, groei die gemeente, maar sodra die bouprojek afgehandel is, raak mense toenemend onbetrokke. Die implikasie is dat kerkwees dikwels verbind word met geboue en die instandhouding van strukture – dus 'n institusionele ingesteldheid.

■ Strukture, beheer en kontrole

In reaksie op veranderinge in die samelewing neig kerke om hulle strukture te versterk. Ou strukture word in stand gehou, asof hulle die wese van die kerk verteenwoordig (Niemandt 2007:38–41). So word gepoog om die kerk as instituut te beskerm en in stand te hou.

Om strukture te verskans en te versterk, bevorder instusionalisme. Dit beperk ook kerke se vermoë om by verandering aan te pas. Alle organisasies, kerke ingesluit, verander voortdurend (Smit, P.J. 2007:213–214) vanweë eksterne sowel as interne faktore waarvoor niemand beheer het nie. Dit verg konstante aanpassing van die struktuur en leiers wat vaardig is om verandering te bestuur.

Stagnasie en agteruitgang is die gevolg van organisasies se onvermoë om struktureel aan te pas by nuwe omstandighede en verandering te bestuur. Ou bekende strukture, maniere van bestuur en funksionering word voortgesit. Dit lei tot 'n verlies aan effektiwiteit. Organisasies kan baat by verandering indien dit reg bestuur word. Insig in veranderingsprosesse is hiervoor nodig, asook die vermoë om te onderskei (*discernment*) wanneer en hoe om bepaalde strukturele en bestuursaanpassings te implementeer.

Meganistiese beheer en kontrole is vir baie kerke belangrik (Niemandt 2007:39). Sinodale strukture word uitgebou, organigramme en vloeiagramme word opgestel en sinodale komitees en kommissies oefen 'n groot invloed op die kerk uit. Kerke word met behulp van kerkordes gereglementeer. Omdat kerkordes gegrond word op 'n bepaalde interpretasie van die Skrif, verkry dit 'n onaantasbare gesag.

Reformatoriese kerke bely dat Christus die kerk deur die Woord en Gees regeer. Die proses van institusionalisering lei egter tot oordrewe kerklike bestuur, beheer en kontrole. Dit berus meer op modernistiese bestuursbeginsels as op die leiding van die Woord en Gees.

Die bepalende rol wat finansies in kerke speel, is ook 'n tipiese voorbeeld van institusionele denke. Besluite oor waar en hoe bediening plaasvind, word grootliks deur die beskikbare geld bepaal. Die meganiese en materialistiese manier waarop begrotings bestuur word, laat min ruimte vir 'n 'bedieningbegroting'.

Wanneer gemeentes kleiner word, word bediening afgeskaal tot 'n bekostigbare vlak. As dit nie suksesvol is nie, word die gemeente weens finansiële redes ontbind. Gemeentes se lewensvatbaarheid word beoordeel op grond van hulle vermoë om 'n standplaas te befonds en infrastruktuur in stand te hou. Oorweging word selde geskenk aan die potensiaal van die gemeente om te groei of die belang van die evangelieverkondiging in die bepaalde gebied.

Swaar sinodale strukture en sentralisering het die institusionele karakter van reformatoriese kerke versterk. Toe die befondsing hiervan problematies word, het dit tot 'n ernstige bestaanskrisis gelei. Die gevolg is dat kerke dwarsoor die wêreld sinodale strukture verklein. Swaar sinodale

strukture, oormatige organisasie, die fokus op finansies en sentrale beheer demp die kreatiwiteit en ywer waarmee lidmate die evangelie uitdra. Buber waarsku: 'Die sentralisasie en kodifikasie wat juis in belang van godsdiens onderneem word, is lewensgevaarlik vir die hart van die godsdiens' (Niemandt 2007:41).

Guder (2000) som die hedendaagse tendens soos volg op:

The growing emphasis on local congregation is accompanied, in churches of the Western tradition, by the diminishing significance of regional and national church structures. They are both getting smaller and are being redefined. This is a complex process ... Increasingly affirm the local congregation as the prime unit of mission. (bl. 147)

■ Onderskeid tussen amp en lidmaat

Een van die kenmerke van 'n institusionele kerk is die groot onderskeid tussen ampsdraers en lidmate.

Die ontwikkeling van die amp in die vroeë Katolieke Kerk (180–250 n.C.) hang saam met die ontwikkeling van die kerklike dogma, dissipline en die formalisering van die erediens. Biskoppe was mense wat op 'n besondere wyse deur God begenadig is met gawes van die Gees. Die biskop word die bemiddelaar van die heil, die vader van die gelowiges, die *vicarius Christi*.

Die kerk se ampstruktuur neem dieselfde hiërgargiese vorm aan as die regering van die Romeinse Ryk. Kerk en staat, met ampsdraers, is 'n spieëlbeeld van mekaar. Daarom was die pous en die keiser dikwels konkurrente.

Teenoor die ampsdraers word die gewone *lidmate as onmondig* gesien. Die opvatting dat elke Christen 'n priester is (1 Pet. 2:5–9), soos nog deur Justinus, Irenaeus en selfs Tertullianus geleer, het al hoe meer op die

agtergrond geraak. Die prediking en bediening van die sakramente word die eksklusiewe voorreg van die geordende klerus (kyk Viola & Barna 2008:105).

Een van die strydpunte van die kerkhervorming in die sestiende eeu was die mag en posisie van die pous en biskoppe. Aan die hand van Efesiërs 4:11–12 wys Calvyn daarop dat die ampsdraers en die vergadering van die ampte hulle gesag van Christus ontvang. Die ampsdraer het net afgeleide gesag. Die kerklike en amptelike gesag berus op die roeping van Christus en vereis gehoorsaamheid aan die Woord. Wanneer ampsdraers hulle roeping in gehoorsaamheid aan Christus en die Woord uitleef, is Christus self daar teenwoordig (Koffeman 2009:152).

Beide Luther en Calvyn beklemtoon die dienswerk van elke gelowige. Uit die geledere van die 'leke' word op roterende basis ampsdraers verkies. In reformatoriese denke is die amp nie 'n belangrike *officium* nie, maar eerder 'n *ministerium* (Pont 1981:197). Ampsdraers is diensbaar. Dan is hulle die amp waardig. Christus was self die voorbeeld: Hy het gekom as dienaar wat diensbaar geword tot in die dood. Jesus kniel voor die dissipels om hulle voete te was, en gee aan hulle die opdrag om mekaar te dien.

Die algemene priesterskap van die gelowige is deur talle teoloë en ekklesioloë in die twintigste eeu beklemtoon, soos byvoorbeeld Barth, Moltmann en Volf. In Nederland wys Kraemer en Van Ruler op die belang van die algemene amp in relasie tot die besondere amp (kyk Van Ruler 1952; Kraemer 1960). Volgens Dingemans (1992:220) reflekteer die oormatige beklemtoning van die kerklike amp 'n ongesonde tradisionalisme. Dit ry kerklike transformasie en vernuwing in die wiele. Vir Koffeman (2009:137) is die kwessie van die amp en die rol van

lidmate tans die belangrikste kerkregtelike vraagstuk waarmee kerke worstel.

In die meeste reformatoriese kerke is dit uitsluitlik die predikant wat die evangelie bedien. Van lidmate word verwag om eredienste by te woon en hulle te laat bedien deur die ampsdraers in die erediens en met huisbesoek. Hierdie manier van kerkwees is nadelig vir die kerk omdat lidmate slegs passiewe ontvangers van die genade word. In tradisionele reformatoriese kerke gaan dit oor formele lidmaatskap eerder as dissipelskap.

■ Daling in die getal lidmate

In verskillende kerklike tradisies regoor die wêreld is gemeentes besig om lidmate te verloor. Marknavorsing in tradisioneel 'Christelike' lande toon dat die getal mense sonder enige kerklike verbintenis steeds groter word.

In 1947 het buitekerklikes 17.1% van die Nederlandse bevolking uitgemaak; in 1979 was dit 27% en teen 1993 het die syfer reeds op 52% gestaan (Heitink 2000a:14). Die verwagting is dat heelwat gemeentes in Nederland in die volgende dertig jaar sal verdwyn. Na beraming sal slegs 4% van die Nederlandse bevolking teen 2020 nog deel wees van die Protestantse Kerk in Nederland (De Roest & Stoppels 2007:12).

Die Barna Research Group se 2005-verslag, *The State of the Church* (Barna 2005) bevind dat die getal volwassenes in die VSA wat nie meer eredienste bywoon nie sedert 1991 verdubbel het – van 39 miljoen na 75 miljoen. Van die mense wat die kerk die afgelope 15 jaar verlaat het, is 55% mans. Die verslag toon aan dat 12.5% (16 miljoen) van die wat die kerk verlaat het, geklassifiseer kan word as belydende Christene, met ander woorde mense wat steeds in Jesus Christus as Verlosser glo. Barna voorspel

dat, teen die huidige tempo, plaaslike kerke en denominasies teen 2025 die helfte minder lidmate sal hê en dat hulle erediensbywoning drasties sal daal.

Die verslag toon verder dat nóg die tradisionele hoofstroom kerke, nóg plaaslike gemeenskapskerke, nóg evangeliese megakerke of pinksterkerke die stygende ongeloof en kerkverlating kan stuit. Ook die *Church Growth Movement* van McGavran (1955), met al die navorsing wat deur die Fuller Theological Seminary oor kerkgroei gedoen is, kon nie daarin slaag om meer mense in die VSA 'Christene te maak' nie (Hirsch 2006:36).

Een van die lande in Wes-Europa waar die vermindering van lidmate gemeet kan word, is Duitsland. Statistiek is beskikbaar omdat lidmaatskap van die kerk en persoonlike belasting hand aan hand loop. Die staat kan rekenskap gee van elke persoon se amptelike kerklidmaatskap (kyk Herbst 2005; Herbst 2008). 'n Paar miljoen lidmate het die Duitse kerke die afgelope twee dekades verlaat en kerklike meelewing het 'n laagtepunt bereik. Die volgende tabel toon aan hoeveel lidmate die Evangeliese Kirche en die Rooms-Katolieke Kerk die afgelope jare verlaat het. Die vermindering van lidmate word in intervalle van twee jaar aangetoon (Tabel 1).

TABEL 1: Vermindering van lidmate by Evangeliese Kirche en die Rooms-Katolieke Kerk.

Jaar	Evangeliese Kirche	Rooms-Katolieke Kerk
1991	320,635	16,933
1993	284,699	153,753
1995	296,782	168,244
1997	196,602	123,813
2003	177,162	129,598
2005	119,561	89,565
2007	131,000	93,667

In 1991 (pas ná die hereniging van Duitsland), was daar nog 29.2 miljoen Protestante in Duitsland. In 2001 was daar slegs 26.45 miljoen lidmate. Tussen 1991 en 2001 het die Evangelische Kirche Deutschland (EKD) ’n verlies van 2.75 miljoen lidmate gehad. Volgens die staat se sensus in 2007 was die totale Duitse bevolking 82,217,837. Daarvan het ongeveer een miljoen gereeld eredienste bygewoon terwyl ’n verdere een miljoen gereeld na godsdienstige TV-uitsendings kyk. Daarbenewens het nege miljoen Kersdienste bygewoon. Kerke in Duitsland het dus die afgelope dekades miljoene lidmate verloor. Van ‘volkskerk’ is daar nie meer sprake nie, slegs van ‘sendingkerk’ (Herbst 2008:13). Reformatoriese kerke se erediensbywoning is besonder laag, minder as in die Rooms-Katolieke Kerk (http://www.religioustolerance.org/reL_rate.htm). Erediensbywoning volgens lande word met die volgende tabel geïllustreer (Tabel 2).

Suid-Afrika is een van die min lande waar ongeveer die helfte van die bevolking aantoon dat hulle gereeld eredienste bywoon. Lande wat in die ‘top 10’ verskyn, is oorwegend Rooms-Katolieke. Europese en oorwegend Protestantse lande is laag op die indeks. Protestantse kerke vaar wêreldwyd die swakste in terme van erediens bywoning. Protestante wat gereeld eredienste bywoon word steeds minder.

TABEL 2: Erediensbywoning volgens lande.

Orde	Land	Erediensbywoning (%)
#1	Nigerië	89
#2	Ierland	84
#3	Filippyne	68
#4	Suid-Afrika	56
#5	Pole	55
#6	Puerto Rico	52
#7	Portugal	47
#8	Slowake	47
#9	Mexiko	46
#10	Italië	45

Mense wat vraelyste voltooi of aan 'n meningspeiling deelneem, beantwoord vrae nie altyd eerlik nie. Die antwoorde reflekteer dikwels wat die deelnemers meen hulle behoort te antwoord. Dit staan bekend as die *social desirability bias*. Die aanvaarde norm in marknavorsing is dat slegs een uit twee deelnemers *alle* vrae eerlik antwoord (http://www.religioustolerance.org/re_l_rate.htm). Waarskynlik is die werklike getal mense wat gereeld eredienste bywoon dus aansienlik minder as die statistieke. Wat die VSA betref, sou die 44% wat aangedui is, waarskynlik na ongeveer 26% verminder kon word.

Die 2003 studie van Sally Morgenthaler (kyk Hirsch 2006:35) bevind dat die werklike bywoning van eredienste in die VSA 18% beloop, waarvan reformatoriese kerke slegs 3% uitmaak. Charismatiese groepe trek 9% van die bevolking na hulle eredienste en die Rooms-Katolieke Kerk 6%. Indien 'n soortgelyke tendens in Suid-Afrika sou voorkom, sou die 56% wat aangedui het dat hulle eredienste bywoon nader aan 30% wees, waarvan tradisionele reformatoriese kerke slegs 'n klein persentasie sal uitmaak.

Vergeleke met ander kerklike tradisies, is die reformatoriese kerke slegs 'n klein groep binne die breë Suid-Afrikaanse samelewing (http://www.religioustolerance.org/re_l_rate.htm). Die volgende tabel dui die verspreiding van lidmaat getalle in Suid-Afrika volgens kerklike tradisies aan (Tabel 3).

TABEL 3: Verspreiding van lidmaatgetalle in Suid-Afrika volgens kerklike tradisies.

Kerklike tradisies	Lidmaatgetalle (%)
Inheemse Kerke (Insluitend ZCC)	52.10
Pinksterkerke	8.50
Rooms-Katolieke Kerk	7.10
Metodistekerk	6.80
Reformatoriese Kerke	6.70
Anglikaanse Kerk	3.80
Geen kerklike verbintenis	15.00

ZCC, Zion Christian Church.

Die vraag is of die daling van lidmaatgetalle net in sekere reformatoriese kerke voorkom. As dit die geval sou wees, dui dit op interne, sistemiese probleme in die spesifieke kerke. As soortgelyke kerke dieselfde tendense vertoon, is dit nie net interne faktore wat die daling in lidmaatgetalle veroorsaak nie, maar ook eksterne faktore.

In die Suid-Afrikaanse konteks is die Afrikaanse susterkerke reformatoriese kerke wat vergelykbaar is: die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NGK), die Gereformeerde Kerke van Suid-Afrika (GKSA) en die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika (NHKA). Die daling van lidmaatgetalle het tot redelik onlangs min aandag in Suid-Afrika ontvang. Sedert 2007 is toenemend besef dat reformatoriese kerke in Suid-Afrika dieselfde tendens vertoon as soortgelyke kerke in Europa, Australië en die VSA. Berigte in die pers het dit onder die publiek se aandag gebring. Dit het wye reaksie en openbare debat uitgelok.

In die volgende tabel word dié drie kerke se lidmaatgetalle vergelyk aan die hand van amptelike statistiek uit die kerke se jaarboeke (Labuschagne 2009:107–108). Dit is opvallend hoe eners die drie susterkerke se statistiek oor die afgelope 20 jaar vertoon (Tabel 4 en Tabel 5).

'n Vergelyking van die kerke in die twee dekades lewer die volgende op:

- Die getal dooplidmate het met meer as 20% per dekade gedaal. Dit hou verband met die lae geboortesifer en veroudering in die Afrikaanse gemeenskap. Dit dui verder daarop dat talle jongmense die kerke verlaat ten gunste van ander kerke, emigreer of buitekerklik word. Volgens Statistiek SA se 2011 sensus het bykans een miljoen van die 1.6 miljoen hoofsaaklik blanke huishoudings (wat steeds die grootste gedeelte van die drie kerke se lidmate uitmaak), geen kinders nie en bestaan slegs uit een of twee persone.

TABEL 4: Drie kerke se lidmaatgetalle vergelyk.

Jaartal	NGK		NHKA		GKSA	
	Doop	Belydend	Doop	Belydend	Doop	Belydend
1988	455,846	970,366	62,018	131,466	36,998	78,417
1990	427,194	959,366	60,058	132,483	35,040	78,945
1992	403,180	956,794	58,599	134,160	33,478	78,935
1994	374,358	936,508	53,891	130,710	33,023	80,037
1996	358,063	930,774	46,579	129,759	30,589	78,254
1998	346,460	915,575	46,473	123,538	28,409	76,359
2000	329,047	918,790	41,589	120,937	26,241	74,952
2002	303,868	897,067	37,858	116,829	24,340	73,748
2004	282,256	889,839	30,701	112,756	21,927	71,969
2006	265,463	889,538	31,564	111,799	20,514	70,345
2008	248,506	880,761	28,892	107,205	18,988	68,842

NGK, Nederduitse Gereformeerde Kerk; GKSA, Gereformeerde Kerke van Suid-Afrika; NHKA, Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika.

TABEL 5: Analiese van die kerke se lidmaatgetalle.

Afname	NGK		NHKA		GKSA	
	Doop	Belydend	Doop	Belydend	Doop	Belydend
1988–1998	24%	5.50%	25%	6%	23%	3%
1999–2008	20%	4.50%	20%	12%	23%	9%
Reële afname	199,083	98,943	27,610	23,446	16,953	9,128

NGK, Nederduitse Gereformeerde Kerk; GKSA, Gereformeerde Kerke van Suid-Afrika; NHKA, Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika.

- Die getal sterftes is meer as die getal geboortes. Die kerke sal dus nie groei deur natuurlike aanwas en die proses van doop, kategese en belydenis nie.
- Die afname bly oor die afgelope twee dekades konstant. Dit sal waarskynlik op dieselfde trant voortduur.
- Gemeentes sal dit toenemend moeilik vind om predikante te versorg; gemeentes sal saamsmelt; predikante sal meer as een gemeente bedien of net deelyds in die bediening staan.

- Kerke se sinodale aktiwiteite (insluitend teologiese opleiding) sal toenemend onder druk kom.
- Die persentasie verlies aan dooplidmate in die drie kerke is feitlik identies. Lidmate het die afgelope 20 jaar met 375 163 verminder waarvan dooplidmate gedurende hierdie tydperk die grootste verlies verteenwoordig.
- Die NHKA se verlies aan belydende lidmate het in die tweede dekade (1999 – 2008) verdubbel (van 6% tot 12%), in vergelyking met die eerste dekade (1988 – 1998). Hierdie versnelling sal na alle waarskynlikheid toeneem omdat kleiner kerke meer geraak word deur demografiese verandering. Dit word bevestig deur die daling van belydende lidmate van die Gereformeerde Kerke, wat drievoudig toegeneem het (van 3% tot 9%).

Die vraag is wat die langtermyn-implikasies sou wees indien die kerk konstant en beduidend kleiner word. Mead (1994:1–17, 128) identifiseer die gevolge van die konstante daling in lidmaatgetalle soos volg: Kerke se finansiële posisie verswak, talle sinodale poste word gerasionaliseer, teologiese opleiding word te duur, voltydse predikante is onbekostigbaar en klein gemeentes sluit hulle deure.

Die grootte van 'n kerk beïnvloed die prosesse, struktuur en dinamika van die kerk aanmerklik. Mann (1998:1) stel dit soos volg: *'When organisms change significantly in size, they must also change in form.'* Verder is dit so dat, as die grootte van organisasies verander, dit nie net die vorm is wat verander nie, maar ook die identiteit en funksionering van die organisasie. Dit beteken onder andere dat die opleiding van predikante, die funksionering van gemeentes en die manier waarop gemeentes bestaan, radikaal aangepas sal moet word. Dit het implikasies vir die identiteit van die kerk.

Op grond van die statistiese inligting hierbo, meen ek dat reformatoriese kerke in Suid-Afrika die volgende twee dekades die volgende tendense kan verwag:

- Die era (en die ideaal) van 'n gemeente met 'n eie ten volle versorgde predikant op elke dorp en in elke woongebied (die klassieke volkskerk) wat in geografiese wyke verdeel is en gereeld deur ouderlinge en diakens besoek word, is 'n verbygaande bedieningsvorm. Die tradisionele herder/kudde gemeente gaan in groter, stedelike gemeentes toenemend onder druk kom. Daarmee saam sal die tipiese reformatoriese identiteit en bedieningstrukture bepaalde veranderinge ondergaan.
- Die toekoms van die kerk is waarskynlik te vind in mikrogemeentes (huisgemeentes). Dit sal groot uitdagings bied wat betref die opleiding van lidmate en die radikale hervorming van die kerkbegrip en kerklike praktyk. Op plaaslike vlak sal die verandering in grootte (groei of verkleining van gemeentes) eiesoortige eise stel.
- Gemeentes sal waar nodig saamsmelt. Op die platteland kan gemeentes van verskillende kerke saamsmelt en bediening deel.
- Teologiese opleiding, barmhartigheidsdiens en ander sinodale dienste sal interkerklik moet gebeur. Die tradisionele teologiese opleiding sal ingrypend moet verander. Predikante word nie tans opgelei om in 'n missionale omgewing te funksioneer nie.
- As 'n strategie van desentralisasie gevolg word, kan klein gemeentes (huisgemeentes) onder leiding van lidmate of ouderlinge funksioneer. Die rol van die predikant sal dan ingrypend verander. Predikante sal meer aandag moet gee aan die opleiding en toerusting van lidmate.

- Die heersende pastorale bedieningsmodel sal moet uitbrei tot 'n omvattende missionale bedieningsmodel.

■ Predikante se funksionering

In kerke waar die heersende denke institusioneel bepaald is, speel die geordende predikant 'n beduidende rol. Die institutionalisme wat in sulke kerke gesien word, is deels te wyte aan die formalisering van die amp.

Hoe belangrik die rol van die predikant is, blyk uit die geskiedenis van die pastorale teologie (kyk Heitink 2000a:293). Heitink sluit sy *Praktische Theologie* af met 'n hoofstuk oor die predikant. In die huidige tydsgewrig word die eise wat aan predikante gestel word, steeds groter. Veral in die reformatoriese tradisie, met 'n sterk ontwikkelde ampsbegrip, is die rol van die predikant steeds sentraal. Van predikante word verwag om feitlik alle verantwoordelikheid vir die bediening van die evangelie te aanvaar. Dit lei daartoe dat predikante se onderprestasie of gebrek aan kompetensie die ineenstorting van gemeentes veroorsaak. Die druk waaronder predikante werk, kan met voorbeelde uit verskillende kerke geïllustreer word.

In die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika het die getal diensdoende predikante die afgelope dekades met 32% verminder. In die lig hiervan het die 63ste Algemene Kerkvergadering (1996) opdrag gegee dat die verlies aan predikante empiries, deur middel van vraelyste en onderhoude, ondersoek moes word. Die Kommissie van die Algemene Kerkvergadering het 'n navorsingspan aangewys wat in Mei 1996 'n verslag uitgebring het. Dit het bekend gestaan as die *Ondersoek na die krisis in pastorieë* (NHKA 1996).

Die navorsingspan is saamgestel uit deskundiges vanuit verskillende dissiplines. Data is ingesamel met ondersteuning van die Raad op Geesteswetenskaplike Navorsing (RGN). Die bevindings het gedui op gebrekkige toerusting tydens die teologiese opleiding. Predikante het aangedui dat hulle nie oor die nodige teologiese en nieteologiese vaardighede beskik om hulle rol as predikant effektief te vervul nie (NHKA 1996:4). Reeds in 1996 is kennis geneem van leemtes in die teologiese opleiding, wat nie tred gehou het met die veranderinge in die samelewing nie. Die teologiese opleiding van die NHKA-predikante is geskoei op die klassieke Europese benadering. 'n Groot gedeelte van die onderrigtyd is afgestaan aan die verwerf van kennis van die klassieke Bybeltale, teksvaardighede en eksegetiese – asof die werk van die predikant grootliks om die prediking sentreer. Daarbenewens is die eksegetiese van die teks krities en intellektualisties benader. Dit lei dikwels daartoe dat predikante die praktyk met meer vrae as antwoorde ingaan.

Die strukture van die kerk (sinodaal, ringsgewys en plaaslike gemeentes) bied onvoldoende steun aan predikante (NHKA 1996:5). Opsighoudende vergaderings word gesien as onverdraagsaam en word daarvan beskuldig dat hulle min begrip toon vir die werksdruk en spanning waaronder predikante verkeer. Hulle kom gou tot die gevolgtrekking dat predikante 'net lui' is. Die kerk word gesien as te konserwatief ten opsigte van die bediening van die evangelie. Die persepsie word versterk deur negatiewe beriggewing in die kerklike media. Die vertrouensverhouding tussen opsighoudende liggame en predikante ly skade.

Werkomstandighede is van so 'n aard dat predikante nie die mas opkom nie (NHKA 1996:6). Die diverse rolle van teoloog, prediker,

pastor, bestuurder en organiseerder van allerlei projekte en programme lei tot spanning, omdat min predikante die vermoë het om aan al die verwagtinge te voldoen. Wanneer die predikant nie alles effektief kan behartig nie, lei dit tot konflik in die gemeente. Nie alle predikante het die vermoë om konflik konstruktief te bestuur nie. Predikante en hulle gesinne se isolasie van gewone sosiale interaksie met vriende speel 'n rol.

Finansiële druk lei dikwels tot die bedanking van 'n predikant, veral in kleiner gemeentes. 'n Geloofskrisis kan ook daartoe lei dat 'n predikant bedank (NHKA 1996:8). Wat eintlik vir predikante 'n *geloofskonteks* behoort te wees, word dikwels net 'n *werkskonteks* met talle frustrasies.

Huwelikspanning en gesinsprobleme plaas predikante onder groot druk. Dit is steeds die grootste enkele rede dat predikante bedank. In die tydperk van 1985 tot 1993 het 20 predikante as gevolg daarvan uit die bediening getree. Wat die ouderdomsverspreiding betref, was die meeste van die predikante wat in daardie tyd bedank het tussen 30 en 40 jaar oud en ses tot tien jaar in die bediening. Persoonlikheidsprobleme by predikante skep dikwels probleme en konflik wat lei tot hulle bedanking. Sulke probleme wissel van ernstige patologie soos bipolêre versteuring of akute depressie tot swak leierseienskappe en gebrekkige selfkennis.

'n Studie wat in 2003 deur die Instituut vir Biokinetika van Noordwes-Universiteit gedoen is, dien as tweede voorbeeld (kyk Botha 2003). Op versoek van die NG Kerk se Kommissie vir Predikantebediening is die fisieke gesondheid en psigo-emosionele welstand van manlike predikante in die NG Kerk ondersoek. 'n Totaal van 340 vraelyste is ontvang en

verwerk. Dit is dus redelik verteenwoordigend van die predikante in die NG Kerk.

Oor die vlak van die 'geluk' van die predikante is die bevinding dat 15.09% uiters ongelukkig is; 28.78% nie baie gelukkig is nie; die geluk van 27.42% gemiddeld is en slegs 30% gelukkig of baie gelukkig is. 'n Verdere bevinding is dat 14.63% van die predikante 'n hoë vlak en 39.94% 'n matige vlak van uitbranding toon. Die gevolgtrekking is dat die lewenskwaliteit van predikante op fisieke en psigo-emosionele gebied relatief swak is. Dit lei tot hoë stresvlakke en uitbranding. Dit gaan dikwels gepaard met uittrede uit die amp.

'n Derde ondersoek wat in Suid-Afrika gedoen is, is die ongepubliseerde studie van George Roux vir die NG Kerk gedoen het. Hierdie ondersoek bevestig die bevindings van die eerste twee ondersoeke. Data is ingesamel met behulp van onderhoude met predikante. Die volgende stressore in die bediening is geïdentifiseer:

- werkslading (24 uur aan diens, sewe dae 'n week)
- onrealistiese rolvoorskrifte en rolverwagtings
- onbetrokkenheid en ongemotiveerdheid van lidmate en kerkslede
- maatskaplike veranderinge / postmoderniteit
- die rol van die eggenoot
- finansies
- reaktiewe eerder as proaktiewe optrede / krisisbestuur
- ontoereikende opleiding
- kwynende lidmaatgetalle.

'n Ondersoek wat in die VSA deur die Barna Group onder predikante gedoen is, bevind dat voorkoms van depressie, uitbranding, stres en

emosionele probleme besonder hoog is onder predikante. Van die bevindings is die volgende (kyk <http://www.barna.org>):

- Meer as 50% predikante voel onvoldoende toegerus vir hulle werk.
- Meer as 80% van predikante voel voortdurend moedeloos oor hulle bediening.
- Meer as 70% van predikante het geen vriende nie.
- Ongeveer 33% van predikante beskou die bediening as nadelig vir gesinslewe en die huwelik.
- Ongeveer 40% van alle bedankings is die resultaat van uitbranding.

Predikante word as gemeentelike pastors opgelei en betree dan 'n situasie waar die tradisionele pastorale gemeente en die kerk as instituut besig is om in duie te stort. In baie gevalle beteken dit dat predikante met 'n ontoepaslike opleiding binne ontoepaslike kerklike strukture hulle roeping moet uitleef, sonder die nodige begrip en ondersteuning van lidmate en amptelike kerklike vergaderings. Op die lang duur kan dit selfs 'n geloofskrisis by predikante veroorsaak. Hulle verloor hulle roepingsgevoel, ervaar ongelukkigheid, stres, depressie en persoonlike trauma, wat lei tot verbittering teen die kerk. Dit verhoog die oneffektiwiteit van die predikant en lei daartoe dat die gemeente agteruitgaan.

Dit is noodsaaklik dat kerke nuut dink oor die rol van predikante, die ampsbegrip van die kerk en die algemene priesterskap van die gelowige. In die meeste gemeentes en kerke vervul predikante nog die tradisionele reformatoriese rol van die *pastor loci*. Hierdie reformatoriese ampsbegrip wat in die sestende eeu teenoor die Rooms-Katolieke Kerk ontwikkel is, word in die een-en-twintigste eeu onveranderd gehandhaaf en is die grondslag vir die teologiese opleiding. Die gevolg is dat predikante

opgelei word vir 'n kerk wat nie meer bestaan nie. Die valse verwagtinge wat hulle dan het van hulle rol as predikant lei tot probleme vir hulle en vir die kerk.

Volgens Hoekendijk (1964:63) is die predikant as *beroepskerkmens* in die postkerklike era nie meer die geskikte instrument om die evangelie uit te dra nie. Die kerk as instituut en die professionele predikant het in werklikheid 'n hindernis vir die evangelie geword. Die apostolaat sal net vooruitgaan as dit los van die kerk as instituut funksioneer. In die praktyk ervaar predikante dikwels hierdie oneffektiwiteit waarna Hoekendijk verwys en dit verskerp hulle gevoel van onsekerheid. Hulle bevraagteken hulle roeping en dit lei toenemend tot bedankings.

In die Australiese konteks wys Hirsch (2006:24) daarop dat kerke wat kleiner word en sluit, grootliks toe te skryf is aan 'n kerklike model waar die posisie van die professionele predikant onaantasbaar is. Kerke het nie die vermoë om lidmate te begelei op die pad van dissipelskap nie omdat die predikant betaal word om alles te doen. Die fokus op die instituut en die amp wat daarmee gepaard gaan, is die grootste struikelblok in die weg van die uitdra van die evangelie na die wêreld. Hirsch bevind dat die tradisionele pastorale bedieningsmodel van reformatoriese kerke drasties herbedink sal moet word. Die rol van die predikant moet krities geëvalueer en aangepas word.

Gemeentelike bediening behoort te transformeer van 'n pastorale bedieningspraktyk na missionale kerkwees waar lidmate veel meer verantwoordelikheid aanvaar vir die uitdra van die evangelie. Die predikant moet meer as *teacher* as *preacher* funksioneer om lidmate toe te rus vir hulle dienswerk.

■ **Gevolgtrekking**

In hierdie oorsigtelike skets van reformatoriese kerke se funksionering aan die begin van die een-en-twintigste eeu, is enkele knelpunte uitgewys wat na my mening pertinente aandag vereis. Van hierdie knelpunte (soos byvoorbeeld die tradisionele reformatoriese ampsbegrip en rol van lidmate) kan nie op 'n kosmetiese wyse aangespreek word nie. Dit kan nie met goeie organisasie en bestuur reggestel word nie. Dit sal nuwe denke verg wat 'n proses van kerkhervorming moontlik maak.

Literatuurverwysings

- Altaner, B., 1951, *Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Herder, Freiburg.
- Arterbury, A.E., 2005, *Entertaining angels: Early Christian hospitality in its Mediterranean setting*, Phoenix Press, Sheffield.
- Backus, I. & Benedict, P., 2011, *Calvin and his influence, 1509–2009*, Oxford University Press, Oxford.
- Backus, I. & Chimelli, C., 1986, *La vraie piété*, Labor et Fides, Genève.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1940, *De Nederlandsche Belijdenisschriften*, Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam.
- Bakhuizen van den Brink, J.N., 1979, *Handboek der kerkgeschiedenis, Deel I*, De Tille, Leeuwarden.
- Barna, G., 2005, *The state of the church*, The Barna Group, Ventura, CA.
- Barth, H-M., 2009, *Die Theologie Martin Luthers: Eine kritische Würdigung*, Gütersloh Verlagshaus, Gütersloh.
- Barth, K., 1933, 'Für die Freiheit des Evangeliums', in *Theologische Existenz Heute Heft 2*, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1935, 'Das Evangelium in der Gegenwart', *Theologische Existenz Heute! 25*, 1–36.
- Barth, K., 1936, *Credo*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Barth, K., 1947, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in K.G. Steck & G. Eichholz (eds.), *Theologischen Existenz heute Heft 9*, p. 24–37, Chr. Kaizer Verlag, München.
- Barth, K., 1948, 'Die Botschaft von der freien Gnade Gottes', in *Kirche für die Welt*, p. 7–35, W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart.
- Barth, K., 1953, *Kirchliche Dogmatik, Deel IV/1*, Evangelischer Verlag A.G., Zollikon-Zürich.
- Barth, K., 1975, *Church dogmatics Vols. I-XIII*, in G.W. Bromiley & T.F. Torrance (eds.), transl. G.T. Thomson & H. Knight, T & T Clark, Edinburgh.
- Barth, K., 1995, *The theology of John Calvin*, transl. G.W. Bromiley, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Bauckham, R., 2005, 'Jürgen Moltmann', in F.D. Ford & R. Muers (eds.), *The modern theologians: An introduction to Christian theology since 1918*, 3rd edn., Wiley-Blackwell, Oxford.
- Bauer, J., 1965, *Gott, Recht und weltliches Regiment im Werke Calvins*, H. Bouvier, Bonn.
- Bauman, Z., 2000, *Liquid modernity*, Polity Press, Cambridge.

- Bazzana, G.B., 2009, 'Early Christian missionaries as physicians healing and its cultural value in the Greco-Roman context', *Novum Testamentum* 51, 232–251.
- Bender, K.J., 2005, *Karl Barth's Christological ecclesiology*, Ashgate Publishing Limited, Burlington USA.
- Berkhof, H., 1955, *Geschiedenis der kerk*, Callenbach, Nijkerk.
- Berkhof, H., 1973, *Christelĳk geloof*, Callenbach, Nijkerk.
- Bettenson, H. (red.), 1943, *Documents of the Christian Church*, Oxford University Press, London.
- Beza, T., [1956] 1574, *De iure magistratum in subitos, et officio subitorum erga magistratus*, in A.H. Murray (ed.), transl. H.L. Gonin, HAUM, Kaapstad, Pretoria.
- Böhren, R., 1980, *Predigtlehre*, Chr. Kaiser Verlag, München.
- Bosch, D.J., [1991] 2006, *Transforming mission*, 22nd edn., Orbis Books, New York.
- Boyd, G.A., 2005, *The myth of a Christian nation. How the quest for political power is destroying the church*, Zondervan, Grand Rapids Michigan.
- Browning, D.S., 1996, *A fundamental practical theology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1989, *Finally comes the poet: Daring speech for proclamation*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Brueggemann, W., 1991, 'Rethinking church models through Scripture', *Theology Today* 48(2), 128–138.
- Brunner, E., 1935, *Vom Werk des Heiligen Geistes*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Brunner, E., 1960, *Die christliche Lehre von der Kirche, vom Glauben und von der Vollendung*, Zwingli-Verlag, Zürich.
- Buitendag, J., 2006, Ongepubliseerde openingsrede van die Nasionale Colloquium, 27 April 2006, Kerkargief NHKA, Pretoria.
- Bultmann, R., 1955, *Theology of the New Testament, Volume 2*, SCM, London.
- Busch, E., 1998, *Die Grosse Leidenschaft. Einführung in die Theologie Karl Barths*, Chr. Kaiser Gütersloher Verlaghaus, Gütersloh.
- Busch, E., 2004, *The great passion. An introduction to Karl Barth's theology*, in D.L. Guder & J.J. Guder, B. William (eds.), transl. G.W. Bromiley, Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids.
- Bush, M., 2008, 'Calvin and the reformanda sayings', in H. Selderhuis (ed.), *Calvinus sacrarum literarum interpres. Papers of the International Congress on Calvin Research (2006)*, p. 285–299, Vandenhoeck & Ruprecht, GmbH & Co. KG, Göttingen.
- Bybelgenootskap van Suid-Afrika 1983, *Nuwe Afrikaanse Bybelvertaling*, NG Kerk Uitgewers, Wellington.
- Callahan, K.L., 2002, *The future that has come: New possibilities for reaching and growing the grassroots*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Calvin, J., [1531–1564] 1863–1900, ‘Calvini opera quae supersunt omnia, Vol. I-LIX’, in G. Baum, E. Cunitz & E. Reuss (emendator), *Corpus Reformatorum, Vol. XXIX-LXXXVII*, Schwetschke, Brunsvigae-Berolini.
- Calvin, J., 1539, *Reply to Sadoleto*, viewed 15 March 2016, from <http://rels365fa10.pbworks.com/w/page/33320860/Calvin's%20%E2%80%9CReply%20to%20Sadoleto%E2%80%9D>.
- Calvin, J., 1557, *Commentary on the Book of Psalms, Vol. 1*, transl. J. Anderson, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, viewed n.d., from <http://www.ccel.org/ccel/calvin/calcom08.html>.
- Calvin, J., 1559, ‘Institutes of the Christian religion’, in R.J. Dunzweiler (ed.), transl. H. Beveridge, Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI.
- Carroll, J.W. (red.), 1986, *Handbook for congregational studies*, Abingdon, Nashville, TN.
- Carter, C.A., 1995, ‘Karl Barth’s revision of Reformed ecclesiology’, *Perspectives in Religious Studies* 22(1), 35–44.
- Castells, M., 2000, *The rise of the network society*, Blackwell, Oxford.
- Chadwick, H., [1967] 1986, *The early church*, 16th edn., Pelican Books, Harmondsworth.
- Chernick, I., 2015, ‘Fake, “snake-eat” pastors to face scrutiny’, *Pretoria News*, Friday, August 21, 2015, p. 1.
- Chin, C.S., 2003, ‘Calvin, mystical union and spirituality’, *Torch Trinity Journal* 6, 183–209.
- Congar, Y., 1997, *I believe in the Holy Spirit*, Crossroad Herder, New York.
- Conzelmann, H. & Lindemann, A., 1980, *Arbeitsbuch zum Neuen Testament*, JCB Mohr, Tübingen.
- Cottret, B., 2000, *Calvin: A biography*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Cullman, O., 1986, *Unity through diversity*, Fortress Press, Philadelphia, PA.
- Cullman, O., 1943, ‘Die ersten christlichen Glaubensbekenntnisse’, in H. Shaffert transl., K. Barth (ed.), *Theologische Studien*, Heft 15, Evangelischer Verlag, Zollikon-Zürich.
- D’Assonville, V.E., 2010, ‘Calvin as an exegete of Scripture: A few remarks with reference to Calvin research in general’, in C.J. Smit, W.A. Dreyer, & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African Perspective, In die Skriflig* (Supplementum 3), 129–144.
- Dankbaar, W.F., 1957, *Calvijn - Zijn weg en werk*, GF Callenbach N.V., Nijkerk.
- De Beer, C.S., 2008, ‘Die invensie van ’n toekoms: Taal, betekenisvolle inligting en toekomsinvensie’, *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 48(3), 147–158.
- De Groot, K., 2007a, ‘Fluide vorme van kerk-zijn’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 240–279, Kok, Kampen.
- De Groot, K., 2007b, ‘Onderzoek naar kerk in Nederland’, in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappe in Nederland*, pp. 27–45, Kok, Kampen.

- De Roest, H. & Stoppels, S., 2007, 'Levend lichaam', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 12–26, Kok, Kampen.
- De Roest, H., 2007, 'Kerksluiting', in R. Brouwer (red.), *Levend lichaam: Dynamiek van christelike geloofsgemeenskappen in Nederland*, pp. 199–238, Kok, Kampen.
- Denzinger, H. & Rahner, K., 1957, *Enchiridion symbolorum editionem* 31, Herder, Barcinone-Friburgi-Romae.
- Dingemans, G.D.J., 1992, 'Kerkorde als ecclesiologiese vormgewing', in W. van 't Spijker & L.C. van Drimmelen (reds.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, pp. 207–220, Kok, Kampen.
- Dingemans, G.D.J., 2005, *De stem van de roepende: Pneumateologie*, Kok, Kampen.
- Drabble, M., 2001, 'A beastly century', *American Scholar* 70(1), 160–162.
- Dreyer, P.S., 1951, 'Die antropologie van Ludwig Feuerbach', ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Dreyer, T.F.J., 1995, 'Implikasies van die kommunitatiewe handelingsteorie vir 'n prakties-teologiese perspektief op die ekklesiologie', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 792–805. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1435>
- Dreyer, T.F.J., 1998, 'Spiritualiteit, identiteit en die etos van die Nederduitsch Hervormde Kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 54(1/2), 289–314. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v54i1/2.1409>
- Dreyer, T.F.J., 2003, 'Statistieke vertel 'n storie: 'n Visie vir die Hervormde Kerk op pad na 2010', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 59(4), 1045–1062. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v59i4.685>
- Dreyer, T.F.J., 2005, "'Kenotiese" prediking – die katalisator vir liturgiese verdieping in die huidige konteks', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 61(1/2), 93–108. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v61i1/2.440>
- Dreyer, W.A., 2014, 'Conversio ad docelitam: Calvin oor bekering en Christenwees', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 70(3), Art. #2094, 5 pages, <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v70i3.2094>
- Dreyer, W.A., 2015, 'n Heilige, algemene kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2826, 8 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2826>
- Ducker, C., 2008, 'The concept and practice of *missio Dei*', viewed 20 January 2014, from <http://www.theduckers.org/media/missio%20dei.pdf>
- Durant, W., 1950, *The age of faith*, Simon and Schuster, New York.
- Faith & Order, 2005, *The nature and mission of the church*, WCC, Geneva.
- Firet, J., 1987, *Spreken als een leerling*, Kok, Kampen.

- Flannery, A., 1980, *Vatican Council II: The conciliar and post-conciliar documents*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Frank, G.C., 1991, 'The Eastern Christian tradition', in G.J. Pillay & W.J. Hofmeyr, *Perspectives on church history*, pp. 96–108, De Jager-HAUM, Pretoria.
- Frost, M. & Hirsch, A., 2003, *The shaping of things to come: Innovation and mission for the 21st-century Church*, Hendrickson, Peabody MA.
- Gadamer, H-G., 1977, 'Man and language', in *Philosophical Hermeneutics*, pp. 255–265, transl. D.E. Linge, University of California Press, Berkeley, CA.
- Gay, D.C., 2006, 'A practical theology of church and world: Ecclesiology and social vision in 20th century Scotland', unpublished Ph.D. thesis, Edinburgh School of Divinity, viewed n.d., from <http://hdl.handle.net/1842/1699>
- George, K.M., 2010, 'Ecclesiology in the Orthodox tradition', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 155–169, Routledge, New York.
- Gifford, E.H., [1893] 1999, 'Introduction' in P. Schaff & H. Wace (eds.), *Nicene and Post-Nicene Fathers*, vol. 7, First Series, *The seven ecumenical councils*, pp. 1–103, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Goedhart, G.L., 1984, *Gemeente opbouw: Om dienende, vierende, lerende en delende gemeente te worden*, Kok, Kampen.
- Gooder, P., 2010, 'In search of the early "church"', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 9–27, Routledge, New York.
- Goold, G.P. & Lake, K., 1975, *The apostolic fathers, Vols. 1 & 2*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Graafland, C., 1986, 'Jodocus van Lodenstein (1620–1676)', in T. Brienens *et al.* (eds.), *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, p. 85–125, Boekencentrum, 's-Gravenhage.
- Greig, P., 2007, *God on mute*, Survivor/Kingsway Communications, Eastbourne.
- Guder, D.L., 2000, *The continuing conversion of the church*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Guest, M., Tusting, K. & Woodhead, L. (eds.), 2004, *Congregational studies in the UK: Christianity in a post-Christian context*, Ashgate, Aldershot. (Explorations in practical, pastoral and empirical theology.)
- Haitjema, T.L., 1957, 'Calvijn en de Calvinisme', in J. Waterink (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, pp. 1132–1175, Elsevier, Amsterdam & Brussels.
- Halstead, K.A., 1998, *From stuck to unstuck: Overcoming congregational impasse*, The Alban Institute, Washington DC.

- Hauerwas, S., 2013, *Approaching the end: Eschatological reflections on church, politics and life*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Healy, N., 2000, *Church, world and the Christian life: A practical-prophetic ecclesiology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Heering, G.J., [1928] 1981, *De zondeval van het christendom: Een studie over christendom, staat en oorlog*, Bijleveld, Utrecht.
- Hegstad, H., 2013, *The real church: An ecclesiology of the visible*, Wipf & Stock, Eugene, OR.
- Heifetz, R.A., 1994, *Leadership without easy answers*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Heitink, G., 2000a, *Praktische theologie: Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*, Kok, Kampen.
- Heitink, G., 2000b, 'Het publieke karakter van de kerk', *Skrif en Kerk* 21(2), 260–276.
- Heitink, G., 2005, 'De toekomst van die kleine gemeente', *De Ouderlingsblad* 83(954), 22–25.
- Heitink, G., 2007, *Een kerk met karakter: Tijd voor heroriëntatie*, Kok, Kampen.
- Hendriks, H.J., 2007, 'Missional theology and social development', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 63(3), 999–2016. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v63i3.244>
- Hendriks, J., 1990, *Een vitale en aantreklike gemeente: Benadering en metode van gemeenteopbouw*, Kok, Kampen.
- Hendriks, J., 1999, *De gemeente als herberg: De kerk van 2000 – een concrete utopie*, Kok, Kampen.
- Herbst, M., 2005, 'Minderheit mit Zukunft: Kirche zwischen Resignation und Aufbruch', *Kerygma und Dogma* 51(1), 2–26.
- Herbst, M., 2008, *Wachsende Kirche: Wie Gemeinde den Weg zu postmodernen Menschen finden kann*, Brunnen Verlag, Giessen.
- Hirsch, A., 2006, *The forgotten ways: Reactivating the missional church*, Brazos, Grand Rapids, MI.
- Hoekendijk, J.C., 1964, *De kerk binnenste buiten*, Ten Have, Amsterdam.
- Hogg, M.A., 2006, 'Social identity theory', in P.J. Burke (ed.), *Contemporary social psychological theory*, pp. 111–136, Stanford University Press, Palo Alto, CA.
- Hooker, P., 2008, *Missional ecclesiology*, viewed n.d., from <http://www.negapby.org/missionalecc.pdf>.
- Horrell, D.G., 2002, 'Studying Christian identity and content', in A.J. Blasi (ed.), *Handbook of Early Christianity: Social science approaches*, pp. 308–336, Rowman Altimira, Walnut Creek.
- Hybels, B., 2002, *Courageous leadership*, Zondervan, Grand Rapids, MI.

- Innes, W., 1983, *Social concern in Calvin's Geneva*, Pickwick Publications, Allison Park, PA.
- Jaworski, J., 1998, *Synchronicity: The inner path of leadership*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Kallistos, W., 1993, *The Orthodox Church*, Penguin Books, London.
- Kärkkäinen, V-M., 2002, *An introduction to ecclesiology: Ecumenical, historical and global perspectives*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Käsemann, E., 1963, Unity and diversity in New Testament ecclesiology, *Novum Testamentum* 6(4), 290–297.
- Keifert, P.R., 1992, *Welcoming the stranger: A public theology of worship and evangelism*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Kelly, J.N.D., 1972, *Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie*, 3. Aufl., K. Dockhorn & A.M. Ritter transl., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Kennedy, D., 2011, 'Diaconate in the Ukrainian Catholic Church: An outline of a Paradigm', viewed 22 April 2012, from <http://diaconateinchrist.typepad.com/diaconate-in-christ/2011/01/the-diaconate-in-the-ukrainian-catholic-church-an-outline-of-a-paradigm.html>.
- Kinnaman, D., 2007, *unChristian: What a new generation really thinks about Christianity*, Baker Books, Grand Rapids, MI.
- Koffeman, L.J., 2009, *Het goed recht van de kerk: Een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kok, Kampen.
- Koffeman, L.J., 2015, "Ecclesia reformata semper reformanda" Church renewal from a Reformed perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 71(3), Art. #2875, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v71i3.2875>
- Kraemer, H., 1947, *The Christian message in a non-Christian world*, Edinburgh House Press, London.
- Kraemer, H., 1958, *From mission field to independent church*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kraemer, H., 1960, *Het vergeten ambt in de kerk*, Boekencentrum, 's Gravenhage.
- Kruger, P., 2014, 'Die invloed van sekularisasie op die Nederduitse Gereformeerde Kerk: 'n Kerkhistories-sosiologiese perspektief', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Kübler-Ross, E., 1969, *On death and dying*, MacMillan, New York.
- Kuitert, H.M., 2000, *Over religie: Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Ten Have, Baarn.
- Küng, H., 1976, *The church*, transl. R. & R. Ockenden, Search Press, London.
- Küng, H., 1992, *Credo. Das Apostolische Glaubensbekenntnis – Zeitgenossen erklärt*, Schott, Mainz.
- Küng, H., 2003, *The Catholic Church: A short history*, The Modern Library, New York.

- Kuyper, A., 1870, *Geworteld en gegrond: De kerk als organisme en instituut*, H. de Hoog, Amsterdam.
- Kuyper, A., 1910, *Dictaten dogmatiek IV*, Kok, Kampen.
- Labuschagne, F.J., 2009, 'Kerkleierskap as bemiddeling van 'n onmoontlike werklikheid: 'n Prakties-teologiese ondersoek na die rol van leierskap in die transformasie van gemeentes', ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Lamont, W.M., 1969, *Godly rule. Politics and religion 1603–1660*, Eyre and Spottiswoode Ltd, London.
- Latourette, K.S., 1964, *A history of Christianity*, Eyre & Spottiswoode, London.
- Lee, D.Y.K., 2004, "'The Holy Spirit as Bond" in Calvin's thought: Its functions in connection with the extra Calvinisticum', ongepubliseerde Ph.D. thesis, University of Edinburgh, Faculty of Divinity.
- Lee, H.B., 2004, 'Calvin's sudden conversion (*subita conversio*) and its historical meaning', *Acta Theologica* (Supplementum 5), 103–116.
- Leitenberg, M., 2006, 'Deaths in wars and conflicts in the 20th century', in *Cornell University Peace Studies Program Occasional Paper #29*, viewed 09 June 2014, from <http://www.google.co.za/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=5&ved=0CEAQFjAE&url=http%3A%2F%2Fwww.cissm.umd.edu%2Fpapers%2Ffiles%2Fdeathswarsconflictsjune52006.pdf&ei=KZmxU63oHMvY7AbRgIG4CQ&usg=AFQjCNFv8wzvRTSDsoS1WcaNd-bMZms81Q&bvm=bv.69837884,d.ZGU>
- Lennan, R., 2010, 'Roman Catholic ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 234–250, Routledge, New York.
- Lewin, R. & Regine, B., 1999, *The soul at work: Unleashing the power of complexity science for business success*, Texere, London.
- Loisy, A., 1902, *L'Évangile et l'Église*, Picard, Paris.
- Louw, J.P. & Nida, E.A., 1989, *Greek-English Lexicon of the New Testament based on Semantic Domains*, vol. 1, Bible Society of South Africa, South Africa.
- Mann, A., 1998, *The in-between church: Navigating size transitions in congregations*, Alban Institute, New York.
- Mannion, G. & Mudge, L.S. (eds.), 2010, *The Routledge Companion to the Christian church*, Routledge, New York.
- McClung, L.G., 1994, 'Pentecostal/Charismatic perspectives on a missiology for the twenty-first century', *Pneuma* 16(1), 11–21.
- McGavran, D.A., 1955, *Bridges of God*, World Dominion, London.
- McGrath, A.E., 2001, *Christian theology: An introduction*, Blackwell, Oxford.
- McNeal, R., 2003, *The present future: Six tough questions for the church*, Jossey-Bass, San Francisco, CA.

- Mead, L.B., 1991, *The once and future church: Reinventing the congregation for a new mission frontier*, The Alban Institute, New York.
- Mead, L.B., 1994, *Transforming congregations of the future*, Alban Institute, Washington DC.
- Migne, J-P., 1863, *Opera Omnia, Patrologia Latina Vol. 89, p. 1029*, viewed 13 November 2014, from https://books.google.co.za/books?id=B2mpmx6QFRoC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Milner, B.C., 1970, *Calvin's doctrine of the church*, Brill, Leiden.
- Minnear, P.S., 1960, *Images of the church in the New Testament*, Westminster John Knox, Louisville, KY.
- Moltmann, J., 1978, *Invitation to a messianic lifestyle*, SCM, London.
- Moltmann, J., 1993, *The church in the power of the Spirit: A contribution to messianic ecclesiology*, transl. M. Kohl, Fortress, Minneapolis, MN.
- Montgomery, M.H., 2010, 'Non-conformist ecclesiologies', in G. Mannion & L.S. Mudge (eds.), *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 217–233, Routledge, New York.
- Murray, A.H., 1962, *The political philosophy of J.A. De Mist*, HAUM, Pretoria en Kaapstad.
- Nederlands Hervormde Kerk, 1951, *Kerkorde*, viewed n.d., from <http://www.kerkrecht.nl/main.asp?pagetype=Literatuur&item=118&subitem>.
- Neuser, W.H., 2001, 'The first outline of Calvin's theology – The preface to the New Testament in the Olivétan Bible of 1535', *Koers* 66(1/2) 1–22. <http://dx.doi.org/10.4102/koers.v66i1/2.385>
- NHKA, 1996, *Ondersoek na die krisis in pastorieë*, NHKA Argief, Pretoria.
- NHKA, 1997, *Kerkorde van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, NHKA Argief, Pretoria.
- Niemandt, N., 2007, *Nuwe drome in nuwe werklikhede: Geloofsgemeenskappe in pas met 'n postmoderne wêreld*, Lux Verbi, Wellington.
- Oberholzer, J.P., 1995, 'Die kerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 851–857. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1441>
- Oberholzer, J.P., 1999, 'Terug op die pad', in D.J.C. van Wyk (red.), *20ste Eeu Hervormde Teologie*, pp. 449–462. Sentik, Pretoria.
- Opitz, P., 1994, *Calvins theologische Hermeneutik*, Neukirchner Verlag, Neukirchen.
- Orwell, G., 1949, 1984, Penguin Books, London.
- Osmer, R.R., 2008, *Practical Theology: An introduction*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Osmer, R.R., 2011, 'Practical Theology: A current international perspective', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 67(2), Art. #1058, 7 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v67i2.1058>

- Pannenberg, W., 1970, *The working of the Spirit in the creation and in the people of God*, Westminster, Philadelphia, PA.
- Pelikan, J., 1971, *The Christian tradition*, vol. 1, *A history of the development of doctrine*, The University of Chicago Press, Chicago/London.
- Pelikan, J., 2005, *Whose Bible Is It?*, Penguin, New York.
- Pelser, G.M.M., 1995, 'Die kerk in die Nuwe Testament', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 645–676. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1421>
- Peterson, C.M., 2013, *Who is the church? An ecclesiology for the twenty-first century*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pieterse, H.J.C., 1990, 'Praktiese Teologie is 'n kommunikatiewe teologiese handelingswetenskap', in L.M. Heyns & H.J.C. Pieterse, *Eerste treë in die Praktiese Teologie*, pp. 49–60, Gnosis, Pretoria.
- Pieterse, H.J.C., 1991, *Gemeente en prediking*, NG Kerk Boekhandel, Pretoria.
- Pilch, J.J., 2000, *Healing in the New Testament: Insights from medical and Mediterranean anthropology*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Pillay, G.J., 1991, 'Christianity and Enlightenment', in G.J. Pillay & J.W. Hofmeyr (eds.), *Perspectives on church history*, pp. 184–198, HAUM, Pretoria.
- Pokusa, J.W., 1979, 'A canonical-historical study of the diaconate in the Western Church', ongepubliseerde Ph.D. thesis, Catholic University of America, Washington, DC.
- Pont, A.D., 1981, *Die historiese agtergronde van ons kerklike reg*, Deel 1, HAUM, Pretoria.
- Pont, A.D., 1986, 'Verbond en volkskerk', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 42(1), 28–76. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v42i1.2128>
- Pont, A.D., 1995, 'Die reformatoriese kerkbegrip: Enkele groot lyne op grond van Calvyn se uiteensetting', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 51(3), 771–791. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1434>
- Rah, S-C., 2009, *The next evangelicalism: Freeing the church from Western cultural captivity*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL.
- Rahner, K. & Vorgrimler, H. (herausgeber), 1962, *Diakonia in Christo*, Herder, Freiburg.
- Randi, J., 1987, *The faith healers*, Prometheus Books, Buffalo NY.
- Ratzinger, J., 2005, *Einführung in das Christentum. Vorlesungen über das Apostolische Glaubensbekenntnis*, Kösel-Verlag, München.
- Rendle, G.R., 1998, *Leading change in the congregation*, The Alban Institute, Washington DC.
- Richebacher, W., 2003, 'Missio Dei: The basis for mission or a wrong path?', *International Review of Mission* 92, 588–605.

- Roloff, J., 1993, *Die Kirche im Neuen Testament*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. (NTD Ergänzungsreihe 10.)
- Rooms-Katolieke Kerk, 1870, *Concilium Vaticanum, Sessio IV*. Const. Dogm. I De Ecclesia Christi, Mirbt 606.
- Roux, G., s.d., *Riglyne vir die handhawing van 'n balans in die bediening*, ongepubliseerde verslag aan die Moderatuur van die NG Kerk.
- Runia, K., 1990, 'De ecclesiologie van de Wereldraad', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 246–256, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Scaruffi, P., 2009, *Wars and casualties of the 20th and 21st centuries*, viewed n.d., from <http://www.scaruffi.com/politics/massacre.html>
- Schaff, P. & Wace, H., 1961, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 1, *The Church history of Eusebius*, WM.B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, MI.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999a, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 3, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999b, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series I, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999c, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 4, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999d, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 7, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P. & Wace, H., 1999e, *Nicene and post-Nicene fathers*, Series II, vol. 14, *The seven ecumenical councils*, Hendrickson Publishers, Peabody, MA.
- Schaff, P., [1877] [1889] [1905] 1919, *The creeds of Christendom with a history and critical notes*, vol. 1 & 2, 1889 edition as reprinted in 1905 and 1919, Harper & Row, New York.
- Schillebeeckx, E., 1974, *Jezus: Het verhaal van een levende*, H. Nielsen, Bloemendaal.
- Schor, A.M., 2009, 'Conversion by the numbers: Benefits and pitfalls of quantitative modelling in the study of early Christian growth', *Journal of Religious History* 33(4), 472–498.
- Scott, W., 1977, *Die Missionstheologie Karl Barths*, Brunnen Verlag, Basel.
- Seed Educational Trust, 2008, 'Facilitative leadership training course: participants manual', ongepubliseerde opleidingsmateriaal.
- Smit, G., 2007, 'Ekklesiologie deur 'n Antiogeense lens', *Praktiese Teologie in Suid-Afrika* 22(1), 135–149.
- Smit, P.J. (red.), 2007, *Management principles*, Juta, Kaapstad.

- Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western world in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco, CA.
- Stark, R., 1997, *The Rise of Christianity: How the obscure, marginal Jesus Movement became the dominant religious force in the Western World in a few centuries*, Harper Collins, San Francisco.
- Stark, R., 2006, *Cities of God: The real story of how Christianity became an urban movement and conquered Rome*, Harper, San Francisco, CA.
- Stark, R., 2007, *Discovering God: The origins of great religions and the evolution of belief*, Harper Collins, New York.
- Sweet, L., 1999, *Soulsunami: Sink or swim in new millenium culture*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Sweet, L., 2001, *Carpe mañana: Is your church ready to seize tomorrow?*, Zondervan, Grand Rapids, MI.
- Tjafel, H., 2010, *Social identity and intergroup relations*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Trimp, C., 1990, 'De kerk bij A. Kuyper en K. Schilder', in W. van 't Spijker (red.), *De kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Tsirpanlis, C.N., 1991, *Introduction to eastern Patristic thought and Orthodox theology*, Liturgical Press, Collegeville, MN.
- Van Aarde, A.G., 1995, 'Die historiese Jesus en die kerk', *HTS Teologiese Studies/ Theological Studies* 51(3), 623–644. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v51i3.1419>
- Van Aarde, A.G., 2004, 'Teologiese hermeneutiek', ongepublseerde studiemateriaal vir interdissiplinêre module OTW 451, Universiteit van Pretoria.
- Van der Borgh, E., 2010, 'Reformed ecclesiology', in G. Mannion & L.S. Mudge, *The Routledge companion to the Christian church*, pp. 187–201. Routledge, New York.
- Van der Merwe, L., 2013, 'Die vroeë Christelike gemeenskap van Rome in die eerste eeu as alternatiewe gemeenskap: 'n Sosiaal-wetenskaplike en historiese ondersoek', ongepubliseerde M.Div.-skripsie, Universiteit van Pretoria.
- Van der Ven, J.A., 1993, *Ecclesiology in context*, Kok, Kampen.
- Van Dorssen, sa., *Laat zien wat je bezielt – Missionair werk: Waarom, wat en hoe*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht.
- Van Huyssteen, J.W., 1999, *The shaping of rationality: Towards interdisciplinarity in theology and science*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Van Huyssteen, W., 1987, *Teologie as kritiese geloofsverantwoording*, RGN, Pretoria.

- Van Lodensteyn, J., [1672] 1739, *Beschouwinge van Zion: Ofte Aandagten en Opmerkingen Over den tegenwoordigen toestand van't Gereformeerde Christen Volk. Gestelt in eenige t'Zamenspraken, De Sesden Druk, vermeerderd met een Voor-Berigt*, Adrianus en Johannes Douci, s'Gravenhage.
- Van Oort, J., 1990, 'Augustinus over de kerk', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 65–94, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van Ruler, A.A., 1945, *Religie en politiek*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1952, *Bijzonder en algemeen ambt*, Callenbach, Nijkerk.
- Van Ruler, A.A., 1958, *Heeft het nog zin, van 'volkskerk' te spreken?*, H. Veenman & Zonen, Wageningen.
- Van Selms, A., 1952, *Lig uit lig*, HAUM/J.H. De Bussy, Kaapstad-Pretoria.
- Van Swigchem, D., 1955, *Het missionair karakter van de christelike gemeente volgens de brieven van Paulus en Petrus*, Kok, Kampen.
- Van Wageningen, J. & Muller, F., 1921, *Latijnsch woordenboek*, in J.B. Wolters (ed.), Groningen, Den Haag.
- Van Wyk, J.H., 2010, 'What are the key characteristics of a Christian life? A comparison of the ethics of Calvin to that of Augustine and their relevance today', in C.J. Smit, W.A. Dreyer & J.J. Gerber (eds.), *John Calvin 1509–2009: A South African perspective, In die Skriflig* (Supplementum 3), 41–69.
- Van Wyk, B.J., 1991, *Die presbiteriaal-sinodale kerkbegrip*, Kital, Pretoria.
- Van't Spijker, W. (red.), 1990a, *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990b, 'De kerk bij Calvin: Theocratie', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 126–142, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990c, 'De presbyteriale-synodale stelsel', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, pp. 143–162, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Van't Spijker, W., 1990d, 'Uitzicht', in W. van't Spijker (red.), *De Kerk: Wezen, weg en werk van die kerk naar reformatorische opvatting*, p. 507–521, De Groot Goudriaan, Kampen.
- Velthuysen, G.C., 1988, 'Die wese van die kerk: 'n Teologiese antwoord op 'n filosofiese vraag', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 44(2), 489–513. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v44i2.2224>
- Vermes, G., 1993, *The religion of Jesus*, Fortress, Minneapolis, MN.
- Vinzent, M., 2006, *Der Ursprung des Apostolikums im Urteil der kritischen Forschung*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Viola, F. & Barna, G., 2008, *Pagan Christianity? Exploring the roots of our church practises*, Tyndale House, Carol Stream, IL.
- Volf, M., 1998, *After our likeness: The church as an image of the Trinity*, Eerdmans, Grand Rapids, MI.
- Vuntarde, P.C.V. & Van Oort, J., 2013, 'Augustine's ecclesiology and its development between 354 and 387 AD', *HTS Teologiese Studies/Theological Studies* 69(1), Art. #1929, 5 pages. <http://dx.doi.org/10.4102/hts.v69i1.1929>
- Ward, P., 2002, *Liquid church*, Hendrickson, Peabody, MA.
- Weinrich, M., 2013, 'Karl Barth (1886–1968) ein reformierter Reformierter. Theologie für eine durch Gottes Wort reformierende Kirche', in M. Hofheinz & M. Zeindler, *Reformierte Theologie weltweit. Zwölf Profile aus dem 20. Jahrhundert*, p. 23–46, Theologischer Verlag Zürich.
- Wendel, F., 1978, *Calvin: The origins and development of his religious thought*, transl. P. Mairet, William Collins & Sons, London.
- Wethmar, C.J., 1997, 'Ecclesiology and theological education: A South African reformed perspective', *Skriften Kerk* 18(2), 415–430. <http://dx.doi.org/10.4102/ve.v18i2.573>
- Wheatley, M.J., 1999, *Leadership and the new science: Discovering order in a chaotic world*, Berrett-Koehler, San Francisco, CA.
- Wilson, A., 1997, 'Resensie: Stark, R., 1996, *The rise of Christianity: A sociologist reconsiders history*, Princeton University Press, Princeton', *Journal of Unification Studies* 1, 131–135.
- Zizioulas, J., 1985, *Being as communion: Studies in personhood and the church*, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood NY.